

ням, «позбавлені власності, не можуть не прийти в такий смуток і навіть відчай, якого наслідки, за їх ще грубим, упертим і войовничим духом, досить можуть бути важливі»²³. Наприкінці своєї «Короткої записки» Репнін, надаючи порушеному ним питанню великого державного значення, ще раз закликає царя не йти на ті зміни в козацькому землеволодінні, що їх настійно домагалася міністерство фінансів.

Як бачимо, «козацьке питання» у внутрішній політиці царизму не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст. Незважаючи на те, що у військово-політичному статусі українського козацтва ще в 60—80-ті роки XVIII ст. сталися, як відомо, значні негативні зміни, роль і місце козацького землеволодіння в суспільно-економічному житті залишалися досить помітними. Про це, зокрема, переконливо засвідчила й «словесна дуель» між вищими царськими сановниками. Причому один з них, а саме генерал-губернатор тодішньої Малоросійської губернії М. Г. Репнін, виходив, на наш погляд, з історично об'єктивного погляду на козацькі землі як на різновидність феодальної земельної власності, носієм якої виступали або окремі козаки, або ж (значно рідше) козацькі общини.

Звичайно, автор «Записок», досить аргументовано подаючи атрибуту поняття феодальної козацької власності на землю, сам її аналіз звів лише до юридичного боку, зовсім опустивши при цьому її (козацької земельної власності) економічний зміст. Але це вже, зрозуміло, інше питання.

Одержано 18.09.90.

На основаних свідетельств нових документальних матеріалів автор раскрывает несколько нетрадиционную роль и место казацкого землевладения в общей структуре феодального землевладения, подчеркивает, что и после уничтожения царизмом украинского феодального государства «казацкий вопрос» во внутренней политике царского правительства не был окончательно решен еще и в первой четверти XIX в.

²³ Там же, ф. 61, спр. 715, арк. 5.

Г. Бояджиев (Софія, Болгарія)

Проблеми побутової історичної свідомості

Без претензій на вичерпність і докладний аналіз пропонуються деякі спостереження про сучасний стан побутової історичної свідомості та шляхи її удосконалення.

Час, в який ми живемо, являє собою перехід від одного варіанту історичного розвитку до іншого, адекватного інтересам і потребам суспільства. Всі ми добре розуміємо, що шлях до гуманного й демократичного суспільства не є прямим і коротким, прямолінійним і легким. Він визначається нині загальнолюдськими інтересами й цінностями, визнанням вирішальної ролі суб'єктивного фактора як головної рушійної сили на переламі історії. Історична свідомість особи і суспільства перетворюється на могутній чинник виховання поколінь.

Особливий інтерес становить звичайна (побутова) історична свідомість. Ми звикли думати, що вона задовольняє повсякденні потреби людини в знаннях про минуле шляхом виявлення наочних зв'язків між подіями та явищами без проникнення у їхню сутність. Цим, мабуть, і вичерпуються наші пізнання про неї. Ще у 1978 р. в першій публікації на цю тему в Болгарії ставилося питання про звичайну історичну сві-

домість¹. Огляд наукової літератури показує, що 13 років, які минули відтоді, не позначилися особливими успіхами у цьому відношенні. Водночас розвиток подій у країні після 10 листопада 1989 р. недвозначно показує, наскільки актуальною стала ця проблема в особистому і суспільному плані. Як ніколи досі, побутове розуміння історії активно включається в осмислення фактів і подій сучасності.

Насаджувані протягом років стереотипи й міфи, зокрема і в галузі болгарської історії, призвели до гіпертрофій у звичайній історичній свідомості. Підрастаюче покоління уявляло її як суцільний ряд перемог комуністичної партії і як широку панораму поразок її противників. Історична картина навмисне лакувалася. У потоці «революційної» фразеології зникло багато імен і осіб. У побутовій свідомості підрастаючого покоління випадкові, другорядні діячі та події набували пріоритету. Через освітню систему, художню літературу й мистецтво, засобами агітації і пропаганди створювалися легенди, подавалися чорно-білі схеми, де примітивне уявлення про історію співіснувало зі сліпою вірою у незмінну правоту існуючих політичних сил. Голосливо заперечувалося те, що не відповідало тим чи іншим інтересам. В процесі щоденного спілкування на підставі особистого досвіду створювалися облудні історичні стереотипи. У побутовій історичній свідомості утверджувався суб'єктивний добір фактів; у подіях, явищах і процесах оцінювалося лише зовнішнє та випадкове. Після вересня 1944 р. у повсякденну суспільно-історичну свідомість увійшло багато абстрактних схем історичного процесу. Нав'язувалися ідеї, уявлення і погляди, втиснуті в прокрустове ложе грубої соціологізації. Історичні факти перекроювалися згідно з абстрактними формулами, які існували в суспільстві.

Криза авторитарного типу соціалізму, що тією чи іншою мірою охопила усі країни соціалізму, розкрила реальну вартість догматичних уявлень про історичний процес, про безкризовий розвиток соціалістичного суспільства. Шаблонізація історичного процесу, гіперболізація історичних осіб залишили болісні сліди у щоденній історичній свідомості, які даються взнаки ще й сьогодні.

Громадянська байдужість частини населення до вшанування світлих імен і дат болгарської історії свідчить про нерозвинутість історичної свідомості. Вандальське знищення пам'ятників на Софійському кладовищі, виконавцями якого виявилися юнаки, недвозначно вказує на наявність серйозних прогалин в історичній свідомості серед частини підрастаючого покоління. Відсутність системно побудованих історичних уявлень, їх уривчастість і хаотичність, формування їх за суб'єктивними перевагами залежно від особистих переживань особи ведуть до виникнення ілюзорних ідей і образів, до почуттів і настроїв, які не мають нічого спільного з історичною істиною.

Як несистематизована форма засвоєння світу, звичайна, щоденна, побутова історична свідомість має мозаїчну структуру. Вона гранично широка і містить у собі різноманітні знання про минуле, ілюзії, уявлення, думки (погляди), побудовані науково-популярною та художньою літературою, публіцистикою, засобами масової інформації та усної історії, яка народжується в повсякденному спілкуванні між людьми.

Звичайна історична свідомість має багатопластову структуру, включає в себе нестійкі взаємозв'язки між різними елементами, у яких знання та вірування й думки та переконання про минуле несистематизовані². Характеристику звичайної історичної свідомості дав угорський філософ Є. Анчел, який розробив концепцію про повсякденне життя. На його думку, люди у своїй повсякденній діяльності керують-

¹ Бояджиев Г. Към проблемата за историческо съзнание и някой негови функции // Методологически и историографски проблеми на историческа наука.— София, 1978.— Т. 2.— С. 19—40.

² Докладніше про повсякденну свідомість див. статтю В. Вичевої та Д. Сотирової в журналі «Социологически проблеми» (1985.— Кн. 2).

ся виключно прагматичними цілями³. За аналогією можемо припустити, що у звичайній історичній свідомості переважає повсякденність. У ролі пізнавального компоненту в ній виступає звичайне знання про минуле, яке має практичний характер. Воно є результатом безпосереднього особистого життєвого досвіду людини, породженого її взаємодією із зовнішнім світом. Як справедливо вважає Б. Пукшанський, повсякденне життя та його духовне засвоєння звичайною свідомістю є найважливішими компонентами людського життя⁴.

Суб'єктивістські деформації уявлень про минуле найчастіше трапляються в історіях про окремі особи або події близького чи далекого минулого, розказаних у сімейному середовищі, рідними і приятелями. Суб'єктивізм у звичайній історичній свідомості посилюється бажаннями й емоціями їх носіїв і спрямований на задоволення однобічних інтересів. Картина минулого створюється за власним образом і подобою. Реальності історичних образів, включених у звичайну історичну свідомість, приносяться в жертву житейським почуттям і настроям. «Історія життя» формується на принципі авторитетів і таким чином перетворюється на предмет віри, а не наукового знання. Розум і критичне ставлення до історичної дійсності поступаються місцем міфологічним уявленням про неї.

Суб'єктивістські висновки і оцінки історії, висловлені підлітками в побутовій розмовній формі, іноді замовчуються особами, які мали б усунути ці помилки. Згода тих, які мають можливість допомогти в створенні вірних уявлень про минуле, негативно позначається на звичайній історичній свідомості молодого покоління. У цьому розумінні показовою є недостатня теоретико-методологічна підготовка частини викладачів історії. Некритичне ставлення до поширення помилкових уявлень і поглядів в історичній свідомості учнів, незнання реального стану її на побутовому рівні посилюють суб'єктивізм у роботі викладачів історії та інших суспільних дисциплін.

Відомо, що ця елементарна форма історичної свідомості має безпосередній характер. Кожний носить у собі частку її змісту незалежно від освіти, інтелекту чи виховання. Під впливом образів і уявлень, побудованих у процесі безпосереднього контакту з різними подіями минулого, а також під впливом художньої літератури, творів мистецтва, радіо, кіно і телебачення народжуються й розвиваються певні ідеї та образи минулого. Несистематизовані і хаотичні, вони, ці образи, маючи могутній емоційний заряд, глибоко проникають у масову свідомість. Сучасна історична свідомість має не тільки стихійно-емпіричний характер. Тією чи іншою мірою вона включає в себе, щоправда у популярній формі, елементи наукової свідомості.

Залежно від умов конкретного соціального середовища побутова історична свідомість має тенденцію еволюціонувати у напрямі до наукової історичної свідомості. Чим більше зростає ступінь останньої, тим значущішою стає роль науки в систематизації і поясненні фактів⁵.

Важко уявити історичну науку, позбавлену емоційно-почуттєвого знання. На відміну від звичайної історичної свідомості, де емоційно-почуттєве виявляється безпосередньо як елемент її змісту, в історичній науці вона присутня у самих концепціях вчених. У цьому розумінні наукове історичне знання певним чином раціоналізує емоційну сферу, а також ціннісну орієнтацію моральних норм звичайної історичної свідомості. Наукове пізнання історії допомагає збереженню емоційно-інтелектуальної рівноваги суб'єкта, запобігає суб'єктивістським відхиленням у пізнавальному процесі. Науковий підхід до оцінки фактів нівелює бар'єр критеріїв, нав'язаних певними політичними силами.

³ Див.: Анчел Е. Этнос и история.— М., 1988.— С. 100.

⁴ Пукшанский Б. Я. Обыденное знание.— Л., 1987.— С. 37.

⁵ Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории.— М., 1989.— С. 112—113.

Постає питання, чи можемо ми окреслити хоча б у гіпотетичному вигляді сучасний стан житейської історичної свідомості і на цій основі вказати шляхи її удосконалення. Спробуємо викласти деякі спостереження щодо цього без претензій на вичерпність і докладний аналіз.

У загальному плані повсякденна історична свідомість несе тягар періоду тоталітаризму. Її перша відмітна риса проявляється у втраті почуття реальності. Роками підряд цілеспрямовано під завісою тоталітарного режиму свідоомо прикривалися глибокі суперечності у всіх сферах суспільного життя. Школа не була при цьому винятком. З одного боку, нею вперто прищеплювалася ідея повної довіри до всіх цінностей, які називалися соціалістичними, і водночас підрастаюче покоління втрачало віру в істинність того, що воно мало сприймати за незаперечну істину. Вираження певної позиції в процесі навчання вважалося достатньою гарантією її осмислення учнями, і не було необхідності її доводити. Викладені без поглибленої і всебічної аргументації історичні факти сприймалися молодими людьми скептично. Політична історія зводилася майже до життя і боротьби однієї партії та її лідерів і не поставала результатом складної динамічної взаємодії безлічі різноманітних політичних сил. Надмірна політизація історичних процесів привела до апологізації успіхів соціалізму і нівелювання критичного духу марксизму. Вся історія соціалізму пройнята розповідями про суцільні перемоги. Сенсаційне пустослів'я і напівправа, що заповнили підручники й наукові праці, з легкістю перейшли у побутову історичну свідомість. Надполітизований підхід метафізично заперечував досягнення й у сфері духовної культури сучасного капіталізму. Таким чином, духовне життя соціалізму відривалося від надбань загальнолюдської культури. В цих умовах окреслилися певні типи побутової історичної свідомості.

Перший тип зводиться до сприйняття минулого як зростаючої суми успіхів, навіть і тоді, коли для цього немає жодних підстав. Цей тип історичного мислення приводить до сприйняття бажаного за дійсне, до тиражування профанації, помпезності і парадності⁶.

Численні ювілеї з приводу різних річниць відіграють двоїсту роль у формуванні історичної свідомості суспільства. З одного боку, переосмислюються причини відзначення тих чи інших подій чи вшанування осіб. Водночас підкреслення одних і тих же славетних моментів національного минулого приводили інколи до розходжень з об'єктивною істиною і створювалася модель історичної свідомості, якою маніпулюють різні державні й партійні інституції.

Другий тип звичайної історичної свідомості сприймає історію як суцільний ряд невдач, страждань та жертв народу. Ця майже безперервна хроніка набуває вже мартирологічного характеру. А історія, за словами французького енциклопедиста Ф. Вольтера, «є сукупністю злочинів, безумств і нещастя, серед яких помічаються іскри добродетельності і щасливі часи, коли серед дикої пустелі то там, то сям постають людські поселення»⁷.

Третій тип побутової історичної свідомості сприймає історію як сукупність ідей, поглядів і уявлень, пов'язаних з матеріальними й духовними досягненнями людства, а також породженими ними почуттями та настроями. У цьому типі історичної свідомості переважає відома спрямованість до сприйняття історичного процесу як цілого.

Доведення соціалістичної ідеї до абсурду поставило суспільство перед духовним вакуумом, який позначається і на звичайній історичній свідомості. Долаючи релігійне ставлення до класиків, від яких, як від біблійських пророків, суспільство хотіло одержати точні відповіді на всі запитання, воно опинилося перед тенденцією перетворити нові ідеї

⁶ Клокова Г. В. Ролята на училищното историческо образование във формирането на историческо съзнание у младежта // Формиране и функциониране на социалистическо съзнание на личност в образованието.— Варна, 1989.— Ч. 2.— С. 49.

⁷ Мьдрастта на вековете.— София, 1970.— С. 39.

знову в догми. Досить вслухатися в голоси на вулиці, які знову канонізують, але вже інші імена, лозунги й девізи. Уважний спостерігач помітить, що історія де в чому повторюється. Приреченість опонентів і неминучість власної перемоги покривається нашаруваннями з історичних міфів, ілюзій та уявлень. Нові проблеми вирішуються старими методами. Посилюється емоційність масової житейської історичної свідомості. Нинішнє керівництво країни в цілому ототожнюється з колишніми її керівництвом, яке допустило репресії, злочини, помилки й невдачі. Глумачення минулого починає набувати тенденційного характеру.

Постає запитання: якими ж уявляються раціональні шляхи формування правильних житейських уявлень про історію і адекватних їй почуттів та настроїв? Що необхідно для того, щоб створити умови для збагачення побутової історичної свідомості за допомогою наукових знань? На жаль, ми не маємо точної і цілісної інформації про гіпертрофії в історичному мисленні населення. Спробуємо, однак, накреслити основні підходи до розв'язання цієї проблеми в умовах демократизації і гласності, які визначають соціальний клімат нашого суспільства.

Необхідно на науковому рівні з'ясувати питання про вплив безпосереднього соціального середовища на звичайну історичну свідомість, і особливо, роль сім'ї.

Слід визначити справжній рівень звичайної історичної свідомості підростаючого покоління і причини відхилень від історичної істини.

Необхідно створити цілісну теорію про формування історичної свідомості у навчально-виховному процесі і на цій основі цілеспрямовано й науково обгрунтовано впливати на суспільство, особливо на молодь. Новий час характеризується повертанням житейської історичної свідомості до наукових знань. Ознаки цього позитивного процесу виявляються у прагненні до систематичності і повноти відображення дійсності, сприймання змін, яких зазнає наукова свідомість.

Історична істина пробиває собі шлях через нагромаджені впродовж десятиліть сфальсифіковані факти й тенденційні інтерпретації. І вчений, і викладач історії може зберегти свій професійний престиж тільки тоді, коли розкриватиме істину про минуле до того, як вона буде використана для маніпуляції громадською думкою. Справжня історична свідомість пов'язана з позбавленням мислення від брехливих стереотипів.

Історична наука має містити нові евристичні можливості точної відповіді на питання, які хвилюють суспільство. Це можна зробити тільки тоді, коли плюралізм емоцій у повсякденній історичній свідомості зміниться плюралізмом щодо шляхів і засобів досягнення історичної істини. Очевидно, в майбутньому слід передбачати можливість плюралізму щодо підручників з історії.

Минуле конче необхідно оцінювати з високих громадських позицій, керуючись лише принципом історичної правди. Тобто історична наука має стати сферою відважних ідей, творчих дискусій і розгорнутої наукової критики. Лише тоді вона буде глибоко реалістичною, позбавиться будь-якої кон'юнктури, очиститься від деформацій, не абсолютизуватиме події й особи, а правдиво оцінюватиме їхню справжню вартість у часі... Нам потрібні знання, вільні від впливу політичних сил та номенклатури, знання, які утверджують загальнолюдські цінності в історичній свідомості суспільства.

Переклад з болгарської М. В. Знаменської.

Одержано 04.12.90.

Без претензій на исчерпанність и детальний анализ предлагаются некоторые соображения относительно современного состояния бытового исторического сознания и путей его усовершенствования.